

**T. QAYIPBERGENOV SHIĞARMALARINDA FEYIL
FRAZELOGIYALIQ SINONIMLERDIŇ QOLLANILIWI**

Aynazarova Gúlara

*QMU Ámeliy filologiya kafedrası
filologiya ilimleriniń kandidatu,
docent*

Sultanova Ulmeken

QMU 2-kurs magistranti

DOI:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14238673>

Túrkiy tilleri, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de sózlik quramda ayrıqsha topar bolıp tanılatuǵın frazeologizmlerge oǵada bay. Haqıyqatında da, frazeologizmler óziniń obrazlılıǵı, tereń mánililigi menen kózge túsetuǵın hár bir millet tiliniń ózgeshe bir kórinisi bolıp tabıladı. Frazeologizmler kórkem shıǵarmada súwretlewdiń leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qurallardıń biri sıpatında keńnen qollanıladı. Frazeologizmlerdiń quramında qansha sóz bolıwına qaramastan, olar barlıǵı jıynalıp barıp uluwma bir mánini ańlatadı, emocional-ekspressivlik mánini bildiredi. Mısalı: *júregi suwlaw-qorqıw, kóz taslaw-qaraw, qulaq qaǵıs etiw-aytıw, qoy awzınan shóp almaw-juwas* hám t.b.

Frazeologiyalıq sinonimler basqa sózlerden óziniń emociyonallıq-ekspressivlik boyawı menen ózgeshelenedi. Olar basqa sózlerdiń ekvivalenti retinde stillik maqsette qollanıladı [1:36]. Sonlıqtan da kórkem sóz sheberleri sinonim frazeologizmlerdi ekspressivli mániniń kúshliligine qaray óz shıǵarmalarında hár qıylı stilistikalıq reńkleri beriw maqsetinde júdá kóp qollanadı. Belgili jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında frazeologiyalıq sinonimlerdi júdá kop ushıratıwǵa boladı. Ásirese olardıń feyil mánili túrleri ónimli jumsalǵan. Frazeologiyalıq birlik penen jay sóz arasındaqı sinonimler, leksika-frazeologiyalıq sinonimler dep ataladı [2:61].

Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmlerdi izertlegen J.Tañırbergenov sinonim feyil frazeologizmlerdi eki toparǵa bolıp úyrenedi:

1. Frazeologizmler hám leksemalar arasındaqı sinonimlik qatnas.
2. Frazeologizmler arasındaqı sinonimlik qatnas [3:66].

Biz de T.Qayıpbergenov shıǵarmalarındaǵı frazeologiyalıq sinonimlerdi usınday eki toparǵa ajratıp talqılawǵa háreket etemiz. Frazeologizmler menen jay sózler arasındaqı sinonimler leksika-frazeologiyalıq sinonimler dep ataladı. Qálegen

frazeologizmniń dara sóz sıpatındaǵı ekvivalenti boladı hám bular bir-biri menen sinonimlik qatar dúzedi. Bulardıń bir-birinen ayırmashılıǵı dara sóz túrindegi feyil háreketti jay atap kórsetedi, al onıń sinonimi bolǵan feyil frazeologizm sol háreketti hár tárepleme kórkem obrazlı túrde sıpatlap beredi. Mısalı:

Dáwletbay biydiń kózleri alaqlap, *tili tıǵıldı*. Ashıw keredi me, eki iyninen dem alıp bir gúrsindi, *sóylemedi* (“Baxıtsızlar”, 39-bet).

Mamannıń muzlaǵan denesi jibiskennen keyin *tilge kelmey* kóp jattı. (“Baxıtsızlar”, 263-bet).

Bul qılıǵınan bizge usap tozıp-tozıp azayadı ǵoy... Ol kóp waqıtqa shekem *til qatpadı* (“Baxıtsızlar”, 319-bet).

Joqarıda keltirilgen mısallarda keltirilgen sinonim feyil frazeologizmler (*tili tıǵılıw, tilge kelmew, til qatpaw*) sóylemew degen mánini bildiredi. Biraq bular bir-birinen hár qıylı mánilik boyawı menen ajıraladı. Jazıwshı usı mániniń ózgesheliklerdi esapqa alǵan jaǵdayda sheberlik penen durıs tańlaydı hám óz pikirini oqıwshıǵa kórkem etip bayanlawǵa erisedi. Máselen, *tili tıǵılıw, tilge kelmew* – belgili bir jaǵdaylarǵa baylanıslı sóyley almaw degendi bildirse, *til qatpaw*-bunda sóylemewge sebep belgisiz bolıp tur. Jazıwshı frazeologizmniń dara sóz sıpatındaǵı ekvivalentin de tiyisli orınlarda qollanadı. Mısalı:

Ashıw keredi me, eki iyninen dem alıp bir gúrsindi, *sóylemedi* (“Baxıtsızlar”, 39-bet). Bul ǵapke sóylemew degen sózdiń mánisin beretuǵın frazeologizmlerdi paydalanǵansaǵ bolmaydı. Ǵapte qaharmannıń háreketi birme-bir dizbeklep bayanlanǵan: ashıw kernew, gúrsiniw, sóylemew.

Kórkem sóz sheberleri sinonim frazeologizmlerdi ekspressivlik mániniń kúshliligine qaray óz shıǵarmalarında túrli stilistikalıq reńklerdi beriw ushın jumsaydı. Frazeologiyalıq sinonimler óziniń barlıq boyawları, naǵışları menen kórkem shıǵarmada ǵana túrli muqamǵa dónedi. Bul, álbette, sóz sheberligine, sheshenligine de baylanıslı. T.Qayıpbergenov óz shıǵarmalarında *kóriniw* feyil sózdiń mánisin beretuǵın frazeologiyalıq sinonimlerdi jumsaydı:

...jaydıń tórgi diywalındaǵı súwretlerdi hám olardıń qatarında iyinlikke kiydirilip turǵan kútá eskishe úlgede pishilip tigilgen aydınlı kóylekti *kózleri shalǵanı* máttal: - Sorım!!! – dedi bolǵanı. («Tánha ózińe málim sır» 89-bet)

Onıń *kózine kúnde kórinip*, ashıwın shıǵarıwǵa haqılı emespen (“Baxıtsızlar”, 35-b).

Bul mısallardaǵı feyil frazeologizmler (*kózleri shalıw, kózine kóriniw*) bir biri menen frazeologiyalıq sinonim bolǵanı menen olardı usı mısallarda biriniń ornına birin qoyıwǵa bolmaydı. Sebebi, súwretlenip atırǵan qubılısqa baylanıslı óz

ornında jumsalğan, háreket, waqıyanıń hár qıylı názik reńkleri berińgen. Sinonimlik qatarlardaǵı hár bir frazeologizmniń komponent quramı, semantikalıq mánileri hár qıylı. Olardıń ańlatatuǵın emocionallıq-ekspressivlik mánilerde ayırmashılıqlardı seziwge boladı. Mısalı:

Shet shebirlerdegi dútkishler ústinen jáne bir *kóz juwırttı* (“Baxıtsızlar”, 12-b).

Qayırga shıǵaratuǵın aydınan qutılıw ushın óziniń otawları tamangá *názer tasladı* (“Baxıtsızlar”, 12-b).

...endi sóyleskendi qoyıp, *kózlerin alǵa tigiw* menen boldı. («Tánha ózińe málim sır» 83-bet).

...qaptalındaǵı joldasın sózge aylandırıw niyetinde oǵan *kóz qıyıǵın taslap*, gáp baslawǵa sebep tappay kiyatır edi. («Tánha ózińe málim sır» 83-bet)

Bul keltirilgen mısallarda jumsalğan feyil frazeologizmler birdey bolǵan háreketi ańlatıp tur. Biraq hár qaysısı háreketi hár qıylı halatları menen qosa súwretleydi. Usı hár qıylılıq frazeologiyalıq sinonimlerdiń tilimizde payda bolıwına, ómir súriwine sebep boladı.

Sinonim frazeologizmler degende mánileri jaqın, hár qıylı dúziliske iye frazeologizmler názerde tutiladı. Tilimizde sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki nızamlılıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. Bunday sinonimlerdiń ayrıqshalılıqları ápiwayı jay sózlerge qaraǵanda oǵada ótkir seziledi. Sonlıqtan da tildegi sinonim frazeologizmlerdi izertlewdiń, olardı hár tárepleme úyreniwdiń áhmiyeti úlken.

Frazeologiyalıq sinonimler mánisi jaǵınan jeke sózdiń ekvivalenti bola almaydı. Olar jeke sózdiń beretuǵın mánisine qosımsha tús beredi. Kórkem ádebiyata jazıwshılar hám shayırlar frazeologiyalıq sinonimlerdi qollanıw arqalı ayılıp atırǵan pikirdiń obrazlılıǵına hám kórkemligine erise aladı. Frazeologiyalıq sinonimlerdiń usınday sıpatlawshı semaları olardıń dara sóz sıpatındaǵı variantlarınan birden bir ózgesheligi bolıp tabıladı. S.T.Naurızbaeva bir-birine jaqın mánilerdi ańlatatuǵın hám leksika-grammatikalıq dúzilisi, semantikalıq, stilistikalıq boyawları menen ajıralıp turatuǵın birliklerdi sinonim frazeologizmler dep ataydı [4:55]. Sinonim frazeologizmler qanday jaqınlıq máni bolsa da, kórkem shıǵarmalarda yaki awızeki sóylewde biriniń ornına birin almastırıp qoya beriwge bolmaydı. Bunda olardıń stilistikalıq qollanıw ózgeshiligine itibar beriw kerek. T.Qayıpbergenov óz shıǵarmalarında qaharmanlardıń hár qıylı psixologiyalıq halatların, belgili bir sitiwaciyalarǵa baylanıslı reakciyaların, ózin uslap tutıwların barlıq mánilik boyawları menen beriw ushın feyil frazeologizmlerdi qollanadı. Ashıwlanıw, qáhárleńiw mánisin beretuǵın *qabaǵınan qar jabıw*, *qabaǵı bulıtay bolıw*, *qabaq*

úyiw, kóz alartıw, jıǵırdanı qaynaw, ájiynesi tırısıw - degen frazeologizmlerdi kerek jerinde orınlı paydalanǵan. Bular bir-biri menen mánileri jaqın sinonim frazeologizmler bolǵanı menen bir-birinen hár qıylı emocionallıq-ekspressivlik boyawları menen ózgeshelenip turadı. Usı ózgeshelikler adamda bolatuǵın ashıwlanıw halatınıń hár qıylı dárejede bolatuǵınlıǵın kórsetip turadı:

Olardıń basshısı Esengeldi heshteńe dep biyǵárez shayıqtıń oń qaptalınan kóz almay, nayzasın aldına óndiriwi menen *qabaǵınan qar jawdırıp* alǵa baratır (“Maman biy ápsanası”, 218-b).

Mamannıń *qabaǵı bulttay bolıp*, ashıw kóp saqlanbay, tez jaydarılandı (“Maman biy ápsanası”, 378-b).

Qońırat biyleri namısqa buwlıqqan edi. Bir-birine *qabaq úyip*, xabarlaspay turıptı (“Maman biy ápsanası”, 38-b).

Irisqul biy onı shaynap taslaǵısı kelgende *kóz alarttı* (“Maman biy ápsanası”, 108-b).

-Úlken biydiń *jıǵırdanı qaynap*, onı da baylatpaqshı boldı. (“Maman biy ápsanası”, 211-b).

-Shayıqtıń *ájiynesi tırısıp*, Maman bókterilgen attı qamshılap-qamshılap jiberdi (“Maman biy ápsanası”, 362-b).

Frazeologiyalıq sinonimlerdiń tildegi anıq kózge taslanatuǵın ornı kórkem ádebiyat bolıp esaplanadı. Kórkem shıǵarmalarda súwretlenip atırǵan waqıya qalay bolsa, solay aytılp qoymaydı. Hár bir sóz sheberi waqıyanı kórkemlik penen jetkeriw ushın til marjanları bolǵan frazeologizmlerden kereginshe paydalanadı. Frazeologizmlersiz, jáne de frazeologiyalıq sinonimlersiz kórkem shıǵarma dóretiw múmkin emes. Frazeologizmler jeke sózdiń ekvivalenti bolsın, meyli bular ózli-ózi sinonim bolıp jumsalsın – barlıq jaǵdaylarda da ayırıqsha kórkemlilik máni payda etip otıradı. Sonlıqtan bular tildiń barlıq stillerinde qollanıla bermeydi. Olardıń hár biri ózine ılayıq belgili orın tańlaydı. [5:18].

Belgili bir oydı jariqqa shıǵarıp bayanlawda, ásirese onı kórkem til menen súwretlep jetkeriwde leksikalıq sinonimler menen bir qatarda frazeologiyalıq sinonimler de úlken xızmet atqaradı. Jazıwshı bolǵan waqıyanı óziniń oy eleginen ótkerip, oǵan túrli boyaw jaǵıp, kórkem etip súwretlewde, ásirese qaharmannıń hár qıylı psixologiyalıq halatların feyil frazeologizmler hám olardıń sinonimlerinden paydalanıw arqalı qaharman portreti oqıwshınıń kóz aldına eleslemey qoymaydı.

Juwmaqlastırıp aytqanda jazıwshı T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında feyil frazeologizmler olardıń sinonimlik qatarları júdá ónimli sheberlik penen qollanǵanın kóriwimizge boladı. Biziń pikirimizshe jazıwshınıń barlıq shıǵarmalarında

qollanılǵan frazeologizmlerdiń semantikalıq-stillik ózgeshelikleri keleshekte hár tárepleme ele de bolsa tereńirek hám keń kólemde izertleniwi tiyis dep esaplaymız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография). - Нөкис: «Qaraqalpaqstan» баспасы. 2020 ж.
2. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. М., 1989.
3. Таһирберgenov J.Ó. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. Monografiya. - Nókis. «Ilimpaz», 2021-jil.
4. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Тошкент, 1972.
5. Болғанбаев А. Қазақ тилиндеги синонимлер. Алматы, 1970.